

Pseudo-Kratülosz újratöltve

Szigetvári Péter és Törkenczy Miklós

Az ezredfordulót követő tizenkettedik év telén rossz idők jártak a peripatetikusokra. Poszeidón Khaossal szövetkezett, és átvették a hatalmat a gümnaszion papürosz-alapú tanulmányi rendszere fölött. Nagymemóriájú Athilleusz Sztarkheuész, a botcsinálta adminisztrátor bomlott elmével, sírva bolyongott az oszlopok között, mert Poszeidónba már görög betűs adatokat sem lehetett bevinni, a busztrophédonról nem is beszélve. Szerencsére viszonylag enyhe volt a tél. Hermogenész és Kratülosz az udvaron sétáltak, ahol melegebb volt, mint a csarnokban, melyet már hetek óta nem fűtöttek, és ahová be sem tudtak volna jutni az anthrakopauza, a szénszünet miatt. Szókratészt várták — meg volt beszélve, hogy a közeli Burger Kingben bekapnak valamit és átgondolják, mit lehet tenni ezekben a nehéz időkben, átalakuljon-e a csarnok halpiaccá, futballklubbá, vagy valami más intézménnyé, amelyre nagyobb szükség van, mint egy ócska gümnaszionra, ahol össze-vissza sétálnak és trécselnek dologtalan és henyé peripatetikusok. Szókratész — mint máskor — most sem jött.¹ Hermogenész és Kratülosz fázni kezdtek és gondolatokkal próbálták melengetni magukat. Nem csoda, hogy hamarosan a fonológiára terelődött a szó. Beszélgetésük fennmaradt és itt olvashatja a hálás utókor.

HERMOGENÉSZ

De jó, hogy látlak, kedves Kratülosz! Tudod, min szoktam gondolkozni mostanában, amíg itt toporgok és várom, hogy a tunikám elkészüljön a Naiászok katharsisában — hogy is mondjuk? — mosodájában?

KRATÜLOSZ

Gondolom, a fuvoláslányokról, vagy arról, hogy a Moirák mennyivel gyorsabban fonják fonalukat az utóbbi időkben.

¹ Lásd Arisztophanész töredékben ránk maradt színdarabját *Perimenontes ton Sókratén* 'Waiting for Socrates' kiadta és angolra fordította S. Beckett (Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd., 1949).

HERMOGENÉSZ

Se nem a Moirákról, de még csak a fuvoláslányokról sem, kedves Kratülosz. Ehelyett azon tűnődöm mostanság, hogy mi a fonológia, pontosabban, inkább azon, hogy meddig is terjed a fonológia. Mi az, ami a hangokkal kapcsolatos és biztosan a fonológiába tartozik és mi az, ami ugyan a hangokkal kapcsolatos, de már, vagy még, nem fonológia, hanem csak fonetika.

KRATÜLOSZ

Különös foglalatosság, Hermogenészem, szerintem jobban tennéd ha még is inkább a fuvoláslányokon törnéd a fejed, hiszen ez a kérdés ősi toposz, azaz lerágott csont. Ráadásul könnyen meg tudom mondani, melyik-melyik meddig terjed.

HERMOGENÉSZ

Akkor csak mondd, ó Kratülosz, ne csigázd a kíváncsiságomat.

KRATÜLOSZ

Pofonegyszerű, Hermogenészem. Minden úgy van, ahogy azt Vargász, az intonász,² a részeges genfi bölcs, Szosszürosz³ hú követője tanította. A fonológia a nyelv platóni ideájának a része, míg a fonetika nem több, mint a puszta beszéd, levegő molekuláinak részben esetleges tánca. Ennek megfelelően fonetikailag szüntelen és szakadatlan átmeneteket tapasztalunk: a beszédben megjelenő tulajdonságok mindig fokozatosak és mennyiségileg, azaz többé-kevésbé különböznek. A fonológiában, azaz ott, ahol a hang valóságot az ideák szintjén kódoljuk, ezzel szemben minden fekete vagy fehér, nincsenek fokozatok. Jól mondta Szosszürosz: a nyelvben csak a különbségek számítanak, vagy igen, vagy nem. Szóval, a fonetika fokozatos, a fonológia meg nem az, hanem diszkrét, más szóval kategorikus.

HERMOGENÉSZ

Bravó, kedves Kratülosz, ezt én is így tanultam a peripatetikus iskolában, de az utóbbi időben megérintett a kétely. Tényleg szükségszerűen így van ez? Hogy a fokozatos fizikai valóságot „kognitívan” kétértékűen képezzük le? Van ennek az egésznek értelme?

KRATÜLOSZ

Naná, hogy van. Képzeld el, kedves Hermogenész, hogy Kithairón erdeiben vadászol és egyszer csak egy csomó meztelenül fürdőző gyönyörű —

² Varga László, e kötet ünnepeltje, mindkét szerző tanára, az ELTE professzora, hetven éve született. Boldog születésnapot kívánunk neki!

³ Szintén kerek évforduló: éppen száz éve hunyt el Ferdinand de Saussure.

egymástól csak a szépség fokozataiban különböző—nőre bukkansz. Vajon nem fontos-e bármelyik ilyen nőalacról *ezt* megállapítanod: „ez Artemisz”, illetve „ez *nem* Artemisz”? Igen vagy nem — ez a fontos, ha nem akarsz, hogy szarvassá váljál és a saját kutyáid tépjenek szét — a mennyiségi különbségek: igéző—igézőbb—igazán nagyon igéző stb. nem számítanak.

HERMOGENÉSZ

Álljon meg a menet, Kratülosz! Te csalsz: hiszen a széttépetés szempontjából valóban csak ez a binárisz különbség lényeges, de számos más szempont létezik, melyekből igenis fontos kognitívan is regisztrálni a nimfák közötti fokozatos különbségeket is. Ezeket most hadd ne részletezzem, hanem inkább térjünk vissza a fonológia és a fokozatosság kérdéséhez.

KRATÜLOSZ

Térjünk, kedves Hermogenész.

HERMOGENÉSZ

Próbáljunk logikusan gondolkodni, és úgy érvelni, ahogy Szókratész tanított.

KRATÜLOSZ

Aki persze Xanthippé miatt megint nem lehet közöttünk.⁴

HERMOGENÉSZ

Igen, de ez mellékes, barátom. Vissza fonológiához! Gondoljuk át, milyen hangzó jelenségekkel lehetne cáfolni az általánosan elfogadott felfogást, hogy a fonológiának nincs köze a mennyiségekhez, a fokozatokhoz, és egy hangtulajdonságnak csak a meglétét vagy hiányát tudja érzékelni.

KRATÜLOSZ

Cáfolni? Mit kell itt cáfolni? Nincs itt semmi probléma. Vegyük például a zöngésséget. Nem kell ahhoz Zeusz fejéből kipattanni, hogy tudjuk, a zörejhangok (ahogy a barbárok mondják, obstruensek), attól függően, hogy hol helyezkednek el a szóban, többé vagy kevésbé lehetnek zöngések. Például az albioniak, ha jön Arkhimédész új mekhanikosz találmánya, a gépember, azt kiáltják, *robot!*, és ebben jóval zöngésebben ejtik a *b*-t, mint a khitont jelentő *robe* végén. De ez a különbség fonológiai szempontból teljesen érdektelen, és megjósolható a környezet alaján, ezért mindkét *b*-t ugyanolyan zöngésnek számít; csak az a fontos, hogy ne *p*-t ejtsünk, mert akkor már nem a ruháról, hanem a kötélről, *rope*-ról van szó.

⁴ Később kiderült, hogy Xanthippének semmi köze nem volt a dologhoz. Szókratész azért nem jött, mert minden dialogosz nélkül nyugdíjazták és kirúgták a csarnokból.

HERMOGENÉSZ

Na, de kedves Kratüloszom! Honnan tudjuk, hogy fonológiailag tényleg nem három fokozat van, hanem csak kettő, ahogy te monddod?

KRATÜLOSZ

Hát legalább két dologból. Egyrészt van a kötél (a *rope*), meg a ruha (a *robe*), de nincsen egy harmadik jelentésű, nagyon zöngés végű szó. Másrészt pedig az albioniak nyelvében egyetlen olyan szabály sincs, amelyik a zöngesség három fokozatára hivatkozna. Például egy magánhangzó hosszúsága függ az őt követő mássalhangzó zöngességétől, de független a zöngesség mértékétől. A *robot*-ban és a *robe*-ban egyaránt hosszú, a *rope*-ban pedig rövid. Úgyhogy ne kötözködj itten, mert megruházlak. Ruha—kötél, zöngés—zöngétlen, Artemisz—nem-Artemisz, oszt jónapot.

HERMOGENÉSZ

Na jó, kedves Kratüloszom, szinte meggyőztél. Azonban vegyük most a magánhangzók nyíltságát. Ez vajon nem épp az az eset, amikor fonológiailag is fokozatokról van szó? Zárt, félig nyílt, nyílt. Könnyen tudunk olyan példát mondani, ahol ez a három fokozat háromféleképpen viselkedik. Az albioniak nemrotikus törzsének furcsa szokása, hogy különösen iszonyodnak a hiátustól. Annyira nem bírják elviselni, hogy két magánhangzó kerüljön egymás mellé, hogy valamilyen könnyű mássalhangzót illesztnek közéjük. Ez a mássalhangzó azonban az első magánhangzó végének függvényében kétféle lehet. Ha az első magánhangzó vége zárt, akkor *j* vagy *w* (a kerekességétől függően, de ez itt most nem fontos), ha viszont félig nyílt vagy nyílt, akkor *r*. Például *he[j]is*, *you[w]are*, de *bra[r]is*, *law[r]and*. . .

Ugyanekkor ennek a törzsnek egy másik barbár tulajdonsága a diftongoszok túlzott szeretete. A hosszú magánhangzóikat makacsul diftongosznak ejtik, ráadásul *r* előtt megtörve (azaz svával kiegészítve) szeretik legtöbbjüket. Például az Erinnüszöket úgy mondják: *Furies* [fjuəri:z], míg a többi barbár csak *fúriaként* tiszteli őket. Ugyanebben a helyzetben azonban bizonyos diftongoszokat nem törnek meg, főleg manapság — mert ilyen időket élünk! — a fiatalok és az izgékonyak. Például a türannoszt úgy hívják *tyrant* [tajrənt], törés nélkül. Amiket nem törnek, azok éppen a nyílt elejű diftongoszok ([aj], [aw], [oj]), míg amelyeknek félig nyílt vagy zárt az eleje, azt mindenképp törik.

KRATÜLOSZ

Értem, Hermogenészem, tehát szerinted itt a fonológia is három nyíltsági fokozatot lát: Zárt (ami után *j* vagy *w* a betoldott könnyű mássalhangzó, és törik), félig nyílt (ami után *r* toldódik be, és szintén törik), valamint nyílt (ami után szintén *r* toldódik be, de nem törik).

HERMOGENÉSZ

Fején találd a szöveget, pontosan ez a gondolat úzi el elmémből a nimfákat és a fuvoláslányokat.

KRATÜLOSZ

Na de kedves Hermogenészem, még ilyen úzötten is beláthatod, hogy ez nem stimmel. Jól látszik, hogy nem egyetlen többfokozatú skáláról van szó, hanem két kétértékű tulajdonság kombinációjáról. A mássalhangzó-beillesztő szabály a zárt—nem-zárt különbségre hivatkozik, a törés szabálya pedig a nyíltak és nem-nyíltak között tesz különbséget. A skaláris jelleg tehát csak látszat. Jól gondolta az isteni Jakobszonosz, az Ókeánoszon túli Hállész és a Thulén túli Fantosz,⁵ hogy a magánhangzók nyíltsági skálája két binárisz jegy, a zárt és a nyílt összejátszásából adódik.

HERMOGENÉSZ

Valóban. Talán mégis ilyen egyszerű a dolog. De Szókrátész mesterünk kedvéért, legyünk mégis szkeptikusok. Milyen lenne egy igazi fonológiai skála? Nyilván *ugyanannak* a szabálynak kellene kettőnél több fokozatot megkülönböztetnie. Vajon tudunk-e ilyen jelenségeket találni?

KRATÜLOSZ

Mit szólnál például a szonoritáshoz? Azt kifejezetten skálákban szokták elképzelni.

HERMOGENÉSZ

Mondjál példát, kedves Kratüloszom, hogy tompa elmémbe bebocsátást nyerhessen gondolatod!

KRATÜLOSZ

Gondolj például a szótagleji mássalhangzókapcsolatokra.

HERMOGENÉSZ

Szótag? Miket nem mondasz, nem az derült ki a legutóbb Szteriadészünk útmutatása nyomán, hogy ilyen nincsen, ez is csak látszat?⁶

KRATÜLOSZ

Nem éppen. De legyen neked igazad, beszéljünk inkább a szó eleji mássalhangzókapcsolatokról. És tekintsünk el—az összeférhetetlen Káyosz mes-

⁵ Roman Jakobson, C. Gunnar M. Fant, and Morris Halle. 1961. *Preliminaries to Speech Analysis: The Distinctive Features and Their Correlates*. Cambridge, MA: The MIT Press.

⁶ Szigetvári Péter és Törkenczy Miklós. 2006. Pseudo-Kratülosz, In: Kálmán László (szerk.) *KB 120: A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*, Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet/Tinta Könyvkiadó. 263–275.

ter tanácsa alapján⁷ — az *sz*+mássalhangzó kapcsolatoktól. Ugye előttem van a szonoritási hierarchia?

HERMOGENÉSZ

Alattam talán.

(1) *Szonoritási hierarchia*

index	példák
☐	magánhangzók: ε η ο ω α
☐	siklóhangok: ι υ
☐	folyékonyhangok: λ ρ
☐	orrhangok: μ ν
☐	részhangok: σ
☐	zárhangok: π τ κ β δ γ φ θ χ

KRATÜLOSZ

Na akkor láthatod, hogy ez egy skála. És a fonológia távolságokat mér rajta. Például mi már eljutottunk oda, hogy egy szó elején bármilyen mássalhangzó kapcsolatot jónak tartunk, ha az első tagja nincs feljebb a skálán a másodiknál (ld. (2a)). A már sokat emlegetett albioni barbárok megrekedtek ott, hogy csak egymástól bizonyos távolságban levő mássalhangzókat engednek: zárhang—részhang, de még csak zárhang—orrhang se fordulhat elő náluk, csak zárhang—folyékonyhang, vagy zárhang—siklóhang (ld. (2b)). A barbár itáliaiak, akik csak az áriázáshoz és a peckes masszázshoz értenek igazán, még ennél is fejletlenebbek: ők csak a zárhang—siklóhangot engedik ebben a helyzetben (ld. (2c)).⁸

- (2) a. Ptolemaiosz, pszükhé, pneuma, Platón, pragma
 b. play, pray, p[j]ure
 c. prego, p[j]azza

HERMOGENÉSZ

Ez valóban érdekes. De nem lehet, hogy itt csak a második tag megszorításairól van szó? Nincs itt semmiféle távolság. Egyszerűen az albioniban a második helyen nem állhat orrhang, vagy az alatti. Merthogy a részhangok után ugyanaz állhat, mint a zárhangok után.

⁷ Jonathan Kaye. 1992. Do you believe in magic? The story of s+C sequences. *SOAS Working Papers in Linguistics and Phonetics* 2: 293–313.

⁸ Az albioniaknál és az itáliaiaknál fonológiailag a *r* is siklóhangnak számít.

(3) fly, fry, flj]ew

KRATÜLOSZ

Hát akkor ezt a skálát is elvethetjük. Na van még ötleted? Vagy feladod végre?

HERMOGENÉSZ

Héraklész sem adta fel pusztán azért, mert nehéz volt megverekedni a ne-meai oroszlánnal. Hopp, már van is egy ötletem: nézzük a nemlétező szótagok súlyát. . .

KRATÜLOSZ

Nézzük, barátom. Miért érdekes a szótagok súlya?

HERMOGENÉSZ

Tudvalevő, hogy a szótagok súlyára érzékeny emberek nyelvében (mint a miénkben is) a szótagok nehezek vagy könnyűek lehetnek és a fonológiai szabályok erre a különbségre hivatkozhatnak is.

KRATÜLOSZ

Tudvalevő, tudvalevő, Hermogenészem, de nem éppen a skálák elleni érv kerekedik ebből a szótagsúlyból, ha a szabályok csak erre a binárisz különbségre hivatkoznak?

HERMOGENÉSZ

Ne kapkodj, Kratülosz, mint Léda a hattyúhoz: csak várd ki a végét! Vannak olyan nyelvek, melyekben a szótagsúlynak nem csak két fokozata van. Az Ókeánoszon túl lakó barbár klamászok furfangos módját ötlötték ki a szóhangsúly kijelölésének: a szó utolsó hosszú magánhangzóját szeretik megnyomni, de ha nincs hosszú magánhangzó a szóban, akkor az utolsó előtti szótagot mondják erősebben, de csak akkor, ha az zárt — ha viszont nincs hosszú magánhangzó a szóban és az utolsó előtti szótag nyílt, akkor kétségbeesésükben az utolsó előtti szótagot hangsúlyozzák, ahogy a barbár itáliaiak mondanák, az antepenultimát.

KRATÜLOSZ

Miért érdekes, hogy pucér barbárok mit mikor nyomnak Héraklész oszlopain túl?

HERMOGENÉSZ

Azért Kratüloszom, mert az elmés klamászok — bár valóban nem öltöznek olyan válaszókosan, mint mi — a szótagsúlynak három fokozatát különböztetik meg: a hosszú magánhangzós szótagok a legnehezebbek, a rövid magánhangzós nyílt szótagok a legkönnyebbek — a rövid magánhangzós

zárt szótagok pedig e két véglet között helyezkednek el. Mi több, a hangsúlykijelölés szabálya (tehát egy és ugyanazon szabály) érzékeny ezekre a fokozatokra: a lehető legnehezebb szótagra akarja tenni hangsúlyt — az már részletkérdés, hogy ha ez a legnehezebb fajta, akkor akárhol lehet (ld. (4a–c)), csak legyen a legutolsó a szóban, ha nem a legnehezebb, akkor pedig az utolsó előtti szótagban kell megkeresni (ld. (4d–f), Hayes 1995: 279–280).⁹

- (4) a. n'isq'ák 'kislány'
 b. claga:mó:la 'befejezi a darálást'
 c. čat'á:wipga 'ül a napon'
 d. gatbámbl'i 'hazatér'
 e. čáw'iga 'bolond'
 f. ?áp?ota 'megígér'

KRATÜLOSZ

Kedves Hermogenészem, lehet, hogy igazat fogok neked adni?

HERMOGENÉSZ

Hát remélem! A következő jutott még az eszembe. Az Ister-menti barbárok különös szokása, hogy a szavakhoz kisebb darabkákat ragasztgatnak és ilyen játszói módon változtatgatják azok jelentését.

KRATÜLOSZ

Azért ez aligha — hogy is mondják arrafelé? — hungarikum, ilyet már sok népnél megfigyelhettünk. Nem is olyan barbár dolog ez, hisz *mértékkel* még mi magunk is élünk vele.

HERMOGENÉSZ

Igen, de ezek az Ister-mentiek a darabkák alakjait aszerint módosítják, hogy éppen milyen tőhöz ragasztották azokat. Ha a tő magánhangzója mély, akkor a darabkákat is ilyen alakjukban ragasztják, ha magas, akkor a magas alakjukban. Így aztán a szümposzcionjaikon vágynak a *húsrá*, a sörből viszont csakis a *húsré*.

KRATÜLOSZ

Micsoda barbár szokás! Bár el kell ismerni, harmonikus eredményre vezet. Nevezzünk magunk között, mondjuk, magánhangzó-harmóniának. Nade

⁹ Bruce Hayes. 1995. *Metrical Stress Theory: Principles and Case Studies*. Chicago: The University of Chicago Press.

csak nem azt akarod mondani, hogy a magason és a mélyen kívül másféle magánhangzók is előfordulnak?

HERMOGENÉSZ

Nem, nem erről van szó. Hanem arról, hogy bizonyos magánhangzók, az *i* meg az *é* semlegesen viselkednek a harmónia szempontjából, áteresztik azt magukon, mint Bakkhosz a jó bort.

KRATÜLOSZ

Van ilyen. Akkor tehát az *i* meg az *é* olyan, mintha se mély, se magas nem lenne. Jól gondolom, Hermogénészem?

HERMOGENÉSZ

Így is mondhatjuk, *i* meg *é* után ugyanis a darabkák ilyenek is, olyanok is lehetnek—*vízre, hídra, félre, célra*—bár azért ennél kicsit szüntheticosabb a dolog. De térjünk vissza az eredeti ösvényünkre. Az *i* meg az *é* tehát átereszt a harmóniát, vagyis ha haragszanak a másokra elküldhetik akár a *búšba*, akár a *sunyiba* vagy a *ganyéba* is.

KRATÜLOSZ

Jó, jó, de ebből még semmi szkalaritás nem következik, csak azt tudtuk meg, hogy ezek a barbárok micsoda helyekre küldik el egymást.

HERMOGENÉSZ

Csakhogy a barbár Ungarosok, egyszer egy nagy, de lelkileg labilis költőjük elméjét akarták megvizsgáltatni és voltak akik így szóltak hozzá: „Menj *analízisbe!*” Mások meg ezt mondták: „Menj *analízisba!*”

KRATÜLOSZ

Nem értem, hogy ez miért tartozik ide. Össze-vissza kóborolsz érvelésedben, mint Thészeusz a knosszoszi labürinthoszbán! Bökd már ki mire gondolsz!

HERMOGENÉSZ

Csodálom, hogy nem vetted észre: arról van szó, hogy az *analízis* szóhoz tett darabkában magas és mély is lehet a harmónia!

KRATÜLOSZ

Talányos vagy, mint a Szphinx. Ismét megkérdem: mi köze ennek a skálákhoz?

HERMOGENÉSZ

Csak annyi, Kratüloszom, hogy ez a fakultatívitas csak akkor áll elő, ha több mint egy semleges magánhangzós szótag követ egy mély magán-

hangzósat a darabka előtt. Ha csak egy van, a darabka kötelezően mély kell hogy legyen: a *sunyiba* nem lehet **sunyibe* is.

KRATÜLOSZ

Értem már — és eddig csak fújtattam, mint a krommüöni vademse! Azt akarod mondani, hogy minél több neutrális magánhangzó ékelődik a mély magánhangzó és a darabka közé, annál kevésbé eresztik át a harmóniát.

HERMOGENÉSZ

Bravó, kedves Kratülosz. Pontosan ezt akartam mondani. És ez nagy baj a kétértékűség szempontjából, hiszen úgy tűnik, hogy még a fonológiai lokalitás is lehet fokozatos és ez ellentmond annak, amit az isteni Noász Khomszksz és Morrhisz Hallész tanítottak.¹⁰

És ha mindez nem lenne elég, még azt is hozzátehetjük, hogy sokszor azt is számításba kell venni, gyakran használják-e az adott kifejezést a beszélők, vagy csak néhanapján. Sőt az is számít, hogy egy hangsorozat sok szóban szerepel-e és hogy azok a szavak gyakran előfordulnak-e a beszédben, vagy csak ritkán. Például a már emlegetett albioniaknál a [ð] hang kevés szóban fordul csak elő, de azok között nagyon gyakoriak vannak, teszem azt, a határozott névelő. A gyakoriság pedig nagyonis fokozatos jelenség.

KRATÜLOSZ

Már teljesen összezavarodtam, kedves Hermogenészem. Most, akkor számíthatnak is a fokozatok, meg nem is számíthatnak. De mikor melyik?

HERMOGENÉSZ

Ki tudja, Kratüloszom. . . Van ugyan elképzelésem arról, mit mondana erre Kálmász, az analógosz, vagy Rhebrosz, a lusta bölcs, de mégis inkább azt javaslom, térjünk vissza a nimfákhoz. Elég lesz, ha arról megbizonyosodunk, hogy Artemisz nincs közöttük.

Szigetvári Péter és Törkenczy Miklós
szigetvari@elte.hu
tork@nytud.hu
Eötvös Loránd University
Budapest

¹⁰ Noam Chomsky and Morris Halle. 1968. *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row.